



## EKEREJA ERI WÁFRIKA

### EVOLOWELO

olempwe ni Papa  
Yohani Paulo anenli



Okhuma nihiku nanamuloko ni mosa na mweri wanexexe mpakha nihiku nanethanu neraru na mweri wanethanu wa eyakha ya 1994, Ekereja eri wÁfrika, mmuthukumanoni mulupale wa mabispu, yahitthapela n'utteliwa murima n'uroromela omwamini waya Kristu ohihimuwale.

Mabispu yari ntoko miloko miloko mili ni miloko miraru, yáthonyerya mabispu othene a wÁfrika ni akina vakhani yathonyerya Ekereja yothene, yahithukumana oRoma oVatikano. Wari muthukumano wohilimaleliwa wa esinodo ya mabispu.

Owo wari muthukumano oniruhlenle ororomela ni ohihimuwa mahiku ala a maxakha malupale anahaxa athu othene a wÁfrika mpakha owojeiha ni ohikhuluvela.

Mabispu yahiwehexexa ni ekekhai ni ankhili mukhalelo w'olaleya Ehapari Yorera wÁfrika, yattamelaka emalelo ya iyakha ikonto pili okhuma

vapanjenryaya olaleya iwo. Awo yahasasa mukhalelo worera ni mukhalelo wohiloka, ithu sovila n'ithu s'ororomeliha.

Muthukuman'owo, mwah'aya wari otthokiha vowiwanana muteko w'olaleya elapo yothene ya wÁfrika. Mabispu yahitthokelela mettelo a lke-reja siri wÁfrika, vanjenexa olaleya wa Ehapari Yorera, olikanyihiwa wa mukhalelo áthhu ni Ehapar'iyó yorera, ovanela, exariya ni murettele, ikaruma s'olaleryana ihali.

Ninnóna wira muthukuman'ola wari okathi wa eparakha: tthiri Apwiya ahaxekurya athu aya ari wÁfrika. Vekekhai, athu a wÁfrika ákumiheriwa ithonyeryo sorera sa okathi ula, okathi worera, nihiku no wòpowa. Tivò, Ekereja eri wÁfrika ennitteliwa murima mwaha wo wamini wakhenlyaya, ennimuxukhuru Muluku ni enniphavela n'ikuru saya sothene okelela oholo elalelyaka Ehapari Yorera ya Yesu Kristu.



### OTAPHULELA olempwe ni Arsebispu a wAmphula

Wira nisuwele orattene molumo malupale òtumererya nno wa Papa òRoma mwaha wa Ekereja eri wÁfrika, nihana ojaleta vanjenexa muteko wa Eroho Yowarya, eri ntoko epheyo enòpela onthunaya-wo (Yoh 3,8) ni ennilavuliha vohihiyererya Ikereja sinkhala nipuro ti nipuro: wEfeso walá oSmirna nnákhala oPérgamo, oTiyatira walá oSardi, oFiladelfia walá oLawodiseya (Wisup 2,18-3,22).

Siso-tho, nihana othokorerya mukhalelo Ekereja ntoko silempwaya ni Konsilio Vatikano II ni mixuttiho sa solempwa sikina: *Ad Gentes, Unitatis Redintegratio, Nostra Aetate, Dignitatis Humanae, Gaudium et Spes*.

Ninlelo nihana ojala ipaphelo silepeliwe aKristu a mulaponi mothe-ne ni Papa Yohani Paulo anenli: *Redemptor Hominis, Redemptoris Missio, Sollicitudo Rei Socialis*, n'ipaphelo s'otumererya silempwe ni Papa Paulo VI: *Evangelii Nuntiandi* ni *Populorum Progressio*.

Nisuwele-tho muteko ovariwe iyakha sivinre n'asuweli a Teolojiya a wÁfrika. Nijale-tho vanjene muthukumano mulupale wa mabispu a wÁfrika vamosa ni Papa Yohani Paulo II oRoma: mmuthukumanoni memmo ákhalihwa mathipelo otumererya nno olempwe mu.

Nupuwele-tho miteko sovirikana alaleyi a Kristu savanyaya wÁfrika okhuma esékulo 16 mpakha vano, ntoko Otumererya nno wa Papa sinásaya.

Otumererya wa Papa olempwe "Ekereja eri wÁfrika" onnikaweliwa mipantte mithanu na mili, ohiya evolowelo. Mwa ipantte iyo sothene molumo malupale t'ala:

OLALETWA EHAPARI NI OLIKANYIHA EPHATTU NI EHAPARI YORERA

MAXANKIHO A NANANO

ALALEYI A EHAPARI YORERA

OTEKIWA W'OMWENE WA MULUKU, OMWENE WA EXARIYA NI WA MURETTELE

OVANELA N'IKEREJA SIKINA N'IDINI SIKINA

IKARUMA S'OLALEYA IHALI, SINVARELA OLALETWA WA EHAPARI YORERA

Vekekhai, ala ti molumo malupale otumererya nno wa Papa, yawo arinahu wakhelela matata manli ni wupuwelexa ni walalèrya aKristu.

Nivareke mutek'ola vowakhweiherya athu, nimuthokoreryaka waha la a Ekereja eri wAmphula ni owitho waya ni mettelo aya, nijalaka orattene makhalelo ephattu ni sowunlela sorera sa maloko arwenlyahu olalèrya, nirummwaka ni Eroho ya Muluku.

"Ecclesia in Africa", eyo p'iyu, Ekereja eri wÁfrika, yeyo eri oMosambikhi, Ekereja eri wAmphula, yeyo eri mwa ikomunidadadi imiya imiya sene, seiyo sinihawela owiriyana Masu a Muluku ni otthapela Esakramento y'Okaristiya, wira mmulokoni mw'athu ekhumelele vomalela exariya ni ottittimihya ni woneliwa vatthu ni omusi wekekhai.

+ Manuel

Arsebispu a wAmphula

ni "Administrador Apostólico" oPemba

## EKEREJA ERI WÁFRIKA

### I

## OKATHI MULUPALE WA EKEREJA

Mabispu yahitokosa n'ankhili sotala sothene sinahaxa athu a wÁfrika, nto etthokeleleka seiyo ni okhuluvela ni vohojeya. Khuhinya ni wiliphiha wira sotalhala iyo nimniwe-rya oxintta.

Muthukumano wa esinodo wani-phavela oliphiha wiwanana wa mabispu a wÁfrika ni mabispu olumwenku wothene, okhala wira khula bispu, atanaka ni mabispu makina othene, obana okhapelela khahiyò ediosese awe pahi, masi-tho ekereja yothene.

Mabispu yahavyavya orattene wira esuwele enamuna ekereja erinaya wetta n'itthu erinaya ovara, wira olaleya waya okhale womalela ni wowa-mineya. Awo ahona wira Ekereja enaphavela athu orera murima ni owarya ni axariya, eyo p'iyu, mabispu ni mapatiri owarya, wira yamwaleleke athu ni mwettelo aya wowarya; mairima ni marimau orera murima, antthara vomalela wivahererya waya;

Ekereja enaphavela-tho aKristu oloka ni axariya, eyo p'iyu, axipapa n'aximai olipa mowaminini mwaya, alipe-oloka ni owixutthiha elikanyihwe orattene, n'alipa-owettitha elapo oloka ni axariya. Tthiri athu analalèryahu amnikoha wira: "Nyawo, vekekhai munnamini itthu sinalalèryahu? Vekekhai munnettela seiyo sinaminanyu?"

Muluku onnithuna wira athu othene esuwele ekekhai ni yopowe. Oniphenta wa Muluku onnòpola onniwasa athu othene: omusi wothene ni maloko ni mahimo othene. Tivò onniwasa-tho athu othene a wÁfrika. Tthiri Ekereja yomwarela ilapo sothene sa wÁfrika ni ennithuna waruhela wopowa amusi aya a vava vavosa ni maloko olumwenku wothene, okhala wira Ekereja eri wÁfrika ti Ekereja y'olaleya. Esinodo yahivara muteko wira yaphwanyine athu a wÁfrika okathi worera ni enamuna yorera y'olaleya orattene Ehapari Yorera.

Mupuwelele ni mwakhule

1. - Muteko w'esinodo wavareliwe-ni?
2. - Muluku onnithuna wira athu othene yopowe. Onamona xeni Ekereja ya wÁfrika erinaya othonyerya wira esinodo ephwanyé iye simphavelaya?



## II EKEREJA ERI WÁFRIKA

### 1. WAHALA ÒLALEYA EHAPARI YORERA WÁFRIKA.

Wahala ola onnikawanyeya mipantte miraru:

a) **Okathi wopajerya:** mpakha iyakha miloko miloko mixexé, wamini w'aKristu wahimwarèla wÁfrika w'onikela epheyo mpakha wEjitu ni wEthiopia.

Makhalelo òKristu yari òlipa, khukeliherya oholo osuwela itthu sa Muluku ni mukhalelo worera w'olepa. Ikereja sari wÁfrika sahivara muteko mulupale, hatá sihawaka, wira nsina na Kristu nimwarèle wÁfrika.

Okathi yowo yahikhala atthu òwarya anjene: Atanasio, Sirilo, Agostinyo, Frumensio (mulaleyi a wEthiopia); atthu òwarya yakhala mothakoni, ntoko Antonio ni Pakomio; athiyana òwarya, ntoko Felisidade ni Perpetua ni Mónika; mapapa Vitori ni Melikiyade ni Jelasio.

b) **Okathi wanenli:** mwa esékulo XV ni esékulo XVI, anahota òPortugali yahihottela iphareya sa wÁfrika, vano mapatiri aya yahipajerya olaleya Ehapari Yorera ilapo sari okusini w'oSahara: oBenini, oSantomeya, wAngola, oMosambikhi ni oMadagaskari.

Iyakha iyo saikhalihiwa idiosese sakinaku, khurerihiwa bispu òpajerya a wÁfrika, ari Henriki, mwana a mwené òKongo.

Eyakha 1622, wahikhalihiwa Muloko w'Olaleya Wamini (Congregação de Propaganda Fide), wira wunuwihe ni otthokihe muteko w'olaleya. Okathi uwo wanenli wahimala mwa esékulo XVIII: sa imisau sothene sa wÁfrika w'okusini w'oSahara sahanle vakhanixa.

c) **Okathi waneraru** wahipajerya esékulo XIX evinre. Wahikhala muteko mulupalexa w'olaleya, wavariwe n'alaleyi alupale ni òttittimiheya ni miloko sinjene s'alaleyi. Okathi uwo Ekereja yahinnuwa vanjene nananoru: atthu a wÁfrika yahakhula ni murima wothene valalèriwaya Ehapari Yorera.

Yahikhala atthu òwarya n'akina yiveliwe wamini: aMártiri a wUganda, Klementina Anwarite, irima iveliwe wisumáliha, oZaire, Vitoria Rasomanarivo oMadagaskari, Yosefina Bakhita oSudani ni Isidoro Bakanja oZaire.

Nònaka wunnuwa wotikiniha wa Ekereja ya wÁfrika mwa esékulo evinre, nònaka mihokorokho sowarya simale mwa Ekereja, ninwerya okutthula nihimyaka wira sokhumelela iya sothene siri yovaha ya Muluku. Tthiri, ikuru s'atthu khasaphiyerya ovava mutek'owo mulupalexa okathi vakhani siso. "Ela etthú epakeiye n'ikuru s'Apwiya: ela ti yothamaleya va maithoni vahu!" (Sal 118,23).



Vanjenexa nihinjerereya nloko na makatikista, yawo anvara muteko mulupalexa ewixuttihaka makatekúmeno. Nto malipiheryo a Ekereja ti mabispu a nloko nahu, ari anjene.

Ekereja ya wÁfrika yokelela oholo elikanyihaka makhalelo atthu ni Ehapari Yorera.

**Ottotopeliwa mamisionário ni makatikista.** Papa vamosá ni mabispu onnattotopela alipa-òlaleya, mapátiri ni mairima ni marimau, yavaherenrye ni murim'aya wothene, wira yaphwanyihe atthu a wÁfrika wamini wa Kristu; onnattotopela-tho ana a wÁfrika, vanjenexa makatikista, yavanre muteko n'awo.

Mahiku ala mabispu a wÁfrika ari ana a maloko a mumu; vano, vamosá ni mapatiri aya, annivara muteko w'olaleya Ehapari Yorera. Papa Paulo VI ahahimerya wira: "Nyuwo, aKristu a wÁfrika, muri alaleyi atthu anyu".

**Withipela ni wunnuwa wa Ekereja.** Ekereja ya wÁfrika ennilihihiwa ni wunjererya wowakuva w'atthu anamini, ari muloko n'axexeriyari ya khula miloko muloko. Nave idiosese siri sinjenexa, mapatiri a nloko nahu anninjerereya vamosá ni maseminarista n'amiravo òwivahererya, mairima ni marimau.

Siso-tho, Ekereja yovara muteko mulupale mosomani ni mowixuttihani amiravo, nave-tho mwaha wo wakhapelela aretta.

Sokhumelela miloko s'alipa-òlaleya a mumu, sinaruma atthu aya orowa olaleya ilapo sa wÁfrika, hatá ilapo sikina s'olumwenku. Mapatiri a idiosese sa wÁfrika anvara muteko w'opatiri (wihaniwa Fidei Donum = yovaha yo wamini) mwa idiosese sikina sinthoiwa mapatiri, mulaponi mwaya walá ilapo s'ottaiwene.

**Mukhalelo wa wÁfrika mahiku ala.** WÁfrika khunthowa maxankiho: ohiya maloko vakhani, elapo yothene osikhini wowopiha onnahaxa atthu; ale anettiha mihakhu sa maloko khanvara mutek'ola orattene; oruma wolipa khuvo, siso atthu annithwelelihiwa, ehisuwelaka yowira. Molumwenkuni, maloko arina mihakhu sulupalexa annikhanyererihama maloko makina: siso wÁfrika khukhala elapo yonyanyaliwa ni yopuheriwa.

Elapo ahu enlikana ni mulopwa-n'ole a Ehapari Yorera akhumme oYerusalemu arowaka o Yerikhó: ahitupheliwa n'alavilavi yamurunle sowara sawe, yammanne vanjene, khumuhiya ahanlene vakhani okhwa. Ekereja ekhaleke muSamariya òrera murima: tivó, aKristu othene ekha-pelele vohihyererya, n'uvilela n'ukho-mala, mukhalel'ola wotakhaliwa.

Vano, ekhweli wira ilapo sikina sa wÁfrika mukhalelo w'atthu nlelo khu-limpe, ekhweli-tho wira ikuru sowali soruhela ikhotto ilapo sikina. Nto siso, *khaninwerya wahimya atthu othene, nnákhala maloko othene, walá makhalelo othene a wÁfrika, okhala òtakhala.*

Mabispu ahu anninikoha wira: Eriyari y'ohikhuluvela ni yo wojeya onnituphela mipantte sothene, nto ororomela ni okhuluvela onvahiwahu ni Ehapari Yorera ori vai? Omulaleya Yesu Kristu onimwarexa sorera sulu-palexa sinthowa mmaknaleloni mw'a-tthu: ororomela, murettele, otteliwa murima, wiwanana, ophenta, wirana.

**Mirerelo sa makhalelo àtthu a wÁfrika.** Maloko àtthu a wÁfri-ka ákhalana mirerelo sinjene ni so-virikana sa makhalelo aya ni mikha-lelo sorera sa isisapo sulupale. Mire-relo iya sinniwerya oreriha Ekereja vamosá n'atthu othene.

Atthu a wÁfrika annittittimiha vanjene itthu sa eroho ni sa edini ni sa Muluku: annikupali wira Muluku t'opattunxe itthu sothene.

Muteko w'omusi ni wa etthoko ti wowixerya. Alopwana n'athiyana a

wÁfrika anniphenta ekumi. Ophenta waya nno ekumi onnathipeliha watti-ttimiha makhulupale avinre ni amuha-khalai. Awo annikupali ni murima wothene wira atthu avinre nlelo akumí, masi mota mukina, ni wira annatàna n'atthu akumi. Okupali nno onnalikanyiherya atthu a wÁfrika wa-mini wirana wa maSantu.

Maloko a wÁfrika annikhapelela ekumi okhuma orupaliwa mpakha oyariwa ni oholo waya, mpakha okhwa wa mutthu. Annitteliwa mu-rima ni ekumi ene. Ankhili aya anni-khotta opwetexa ekumi, vano anna-ttittimiha vanjene anakhulu.

Murerelo mukina w'atthu a wÁ-frika ti olipihana ni watàna ni okhala vamosá, vanjenexa mwemusini wu-lupale.

**Miteko sowoneya sa maloko a wÁfrika.** Etthu yorera othoriha miteko sikina sowoneya, simphwane-la ottotopeliwa ni olipihiwa.

Mabispu ahùpuwela n'utteliwa murima okhalihiwa wa edemokrasiya ilapo sinjene ni anniphavela wira oruma wa muxovo w'atthu woli-pihiwe. Atthu annivekela n'uthipelela wira mirerelo saya ni witaphula waya sikhalihiwe orattene ni silipihiwe. Vano Ekereja ennihamela n'uttotto-pela mirerelo iya, ewakiheryaka ali-pa-òpuheriwa n'ale ahinòneliwa va-tthu n'ale ònyanyaliwa.

Ekereja eri wÁfrika khirina miha-khu sinjene ni enniliherya ni sorera vakhani, masi ennivara muteko mulupale wira yunjererihe vomalela wunnuwa ni murerelo w'atthu.

Vano Papa onmaxukhuru atthu a Ekereja, yale ailipihenrye wira ya-phwanyihe atthu watàna ni murettele ni olevelelana okathi wa ekhotto walá w'ohiwanana walá wa milattu sulupa-le, ntoko siraneyaya oMosambikhi.

## 2. - MAXANKIHO ÒKATHI ULA WA VANO

**Olaleya ni wilipiha ni womalela.**

Maloko a wÁfrika annivoliwa ntthona na Muluku. Wira ntthona nla nririhiwe, atthu Ekereja epajerye wi-xiha wamini waya: yilalèrye mman-saya, erukunuxaka murima ni wisu-lula vohihyererya, wira atthu anala-lèryaya Ehapari Yorera ewerye wami-ni vohanyiherya.

Wáfrika sokhala nlelo mittitthi su-lupale s'atthu ahinalalèriwe. Mittitthi iya s'atthu sinniphwanela osuwela othajiri wa sorera sa Muluku, seiyo ale ahikhanle aKristu aniphavelaya yàpareyaka: sorera iyo sinnàsa itthu, sa Muluku ni s'atthu, ekumi ni okhwa, ekekhai ni orèriwa.

Kinotumereryani olelo wira mu-khotteke mwettelo onvirikanya soli-malela sanyu sorera n'umwamini wanyu Yesu Kristu. Atthu anjene an-nithamala sotikiniha sa nanano ni enamuna ya nanano yo wisetta ni ekumi ahu. Nto miyo kinotumere-ryani ni murim'aka wothene wira mwipasopeke mwettelo anyu: nwehe makhalelo anyu òrera, mujaleke wamini onthapelahu khula ettiminku. Munophwanya vavo witaphula wa ekekhai: munokumana ni Yesu Kris-tu, yowo onthuna owettihani mpakha ophwanya ekekhai.

**Omaliha okawanyeya.** Okathi wa ekolonia, elapo ya wÁfrika yahi-kaiwa vohixariya: mmukanoni mmo-saru munnikhala maloko òvirikana ni makhalelo aya òvirikana n'ilavulelo n'idini saya sovirikana. Siso, okathi mukina, onnikhumelela ovanyihana ni ohiwanana.

Akristu annona wira muteko aya ovukuliha ni omaliha okawanyeya iwo. Akristu ephaveleke olavula ni ovanela n'aKristu a ikomunidade





sovirikana n'atthu a edini y'axitith'ihu n'atthu asilamu, wira ewoniherye itthu sinwerya onataniha.

**Othela.** Othokorerya wulupale onnasa othelana w'aKristu n'itthoko saya, okhala wira makhalelo a itthoko ni omusi anthuna oteka Ekereja ni olumwenku w'oholo.

### Alipa-owihaniwa ni Muluku.

Wakhapelela ni walela ale anoniwa witthaneliwa wivahererya vomalela ti muteko w'othipela ixiri sa Ekereja. Eriyari y'atthu awo anokhumelela alipa-olaleya Ehapari Yorera mwAfrica mu ni molumwenkuni mothene.

### Oxanka wa muloko w'atthu.

Maloko manjene a wAfrica anni-hawa nlelo n'uxanka mwaha wa etala, mwaha wa ekhotto, mwaha w'ohiwanana wa maloko ni wa mahimo, mwaha w'ohikhala eguvern yoloka ni mwaha w'opuheriwa atthu.

Maxankiho makina t'ala: osikhini onninjerereya, ipoma sinnitepa wunuwa ni watta w'atthu, iguvern khasinwerya oliva sakophalyaya, iyuma sa ekhotto sinnimwaramwareya, atthu anjene annikhanyererihiwa otthyawela ilapo sikina, atthu anninjerereya vohikhalana ekumi yowaphwanela, itthoko sinnikawanyeya sonaka maxakha, athiyana anniphwana witaphula vorera, eretta ya SIDA, hatá opotthiwa wokhala ilapo sikina.

**Ikaruma s'olaleya ihali.** Ihali simmwarexeliwa molumwenkuni n'ikaruma s'olaleya simphattuwa mwa maloko athajiri Amerika ni a Europa: ihali iyo khasinthokorerya orattene makhalelo ni maxankiho a ilapo sothoiwa, mpakha wakhanyereriha wetta ekumi yohaphwanela.

Tivò, ilapo sothoiwa khasinwerya witaphula vorera, masi siri ntoko mipantte sa makina malupale sihina mana.

### 3. OLAKIWA W'ALIPA-OLALEYA

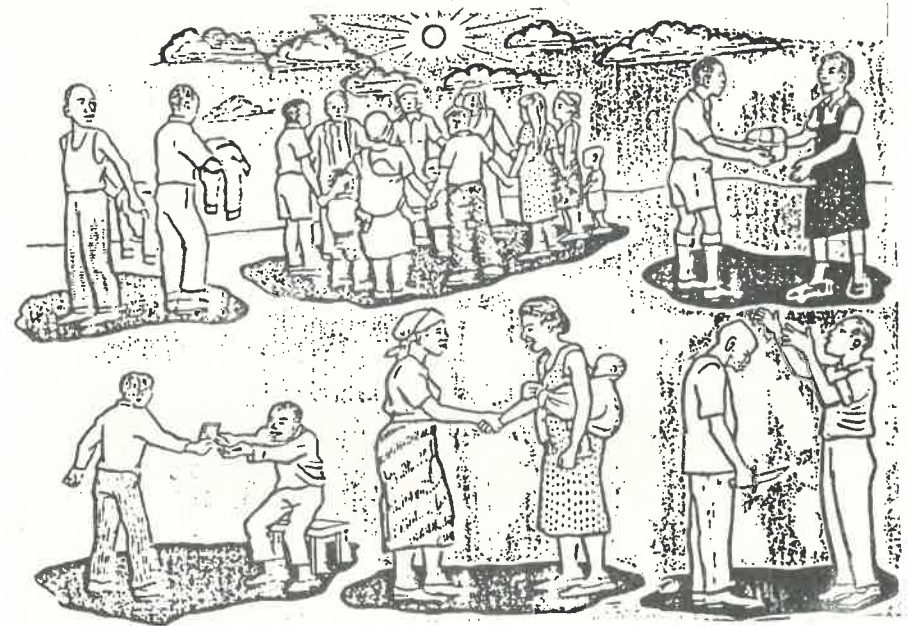
Ikomunidade sothene s'aKristu sihana olokihiwa ni orerihiwa wira si-khale ikomunidade sinlaleya Ehapari Yorera. Alipa-olaleya ahana olikanyihwa, vanjenexa makatikista, ari alaleyi opajerya ni ahinrantteleya.

Hatá mwaha wa maleigo makina, Papa onninikoha wira: "Khino Ekereja ya wAfrica ehalikanyihwa orattene maleigo, wira yettihe sana n'usuwela itthu sa vathi, ntoko sinrumaya Ehapari Yorera?"

Wamini w'aKristu ohana orukunuxa wupuwela w'atthu ni mwettelo aya. Tivò maleigo varinaya olakiheriwa ni olikanyihwa wira mwettelo aya olikaneke ni wamini waya.

Wamini, ororomela n'uphenta ohana wettihwa mwettelo w'aKristu mmitekoni mwaya mothene, mapuro othene n'ankhili othene. Akristu ahana otthara makhalelo a Ehapari

Yorera ekumi aya yothene, mukereja ni mmawani. Siso anowerya okhalela onamona exariya, yulumelaka miteko sothene sinihonona oreriwa w'atthu othene, alopwana n'athiyana.



### Mupuwelele ni mwakhule

1. - Maxankiho xeni ankattamiha mahiku ala wAfrica ni oMosambikhi?
2. - Ti sivi mirerelo sophaveleya s'ephattu ya wAfrica?
3. - Ekereja, vamosá n'ikomunidade saya sikhani s'orumela, eniwerya sai okhalihera okelela oholo wa mulopwana ni wa muthiyana a wAfrica ni olipiha wamini ni exariya?

### III OLALEYA EHAPARI YORERA NI OLIKANYIHA EPHATTU NI EHAPAR'IYO

**Muteko wa Ekereja.** Ekereja ennilaleya Ehapari Yorera inamu-na pili: yopajerya, enlaleya Masu yakhenlyaya w'Apwiya; yanenli, enikhalela onamona Ehapari Yorera mwaha wa molumo ni mwetelo aya.

Olaleya Ehapari Yorera onnavya orukunuxa mupuwelo ni mwetelo w'atthu, ekhalihwaka athu asya okathi wothene wa ekumi aya ni mapuro othene. Ephiro y'otthara t'ila: olaleya, olikanyihalela makhalelo athu ni Ehapari Yorera, ovanela, oteka, exariya ni murettele, ovarela ikaruma s'olaleya ihali.

**Olaleya.** Elapo ya w'Áfrika ennò-na maxankiho ni onawa, opuheriwa ni ekoi, owali ni ekhotto ni winana. Nto vano, Ehapari Yorera ennalalerya athu a mumu ororomela ni ekumi mwaha w'okhwa ni w'ohihimuwa wa Yesu Kristu. Kristu ti ororomela wahu ni ti ekumi ahu. Ni hiyo-tho nintthuna okhala akumi. **Áfrika khandhukweliwa n'ukhwa: onthanleliwa ekumi!**

Atthu a w'Áfrika annamini wira Muluku okhala: amuhakhalai aya anniwixuttiha siso. Tivò onnakhwela omwamini Yesu Kristu, mopolu ahu. Olaleya vasya ohana omurowana mutthu wa Kristu, wira akumane ni Kristu mukumi.

Masu a Muluku esuweliwe, ephentiwe, yupuweliwe, wira erukunuxe makhalelo athu. Tivò Ekereja ehana wilipiherya wira aKristu esomeke, etthokeleleke, yetteleke Masu a Muluku alempe. **Biblia akhaleke mmatatani ni mwekumini y'atthu othene, okhuma enamwane aya.**

**Olikanyihalela makhalelo ni Ehapari ohana okelela oholo ni wakuva.** "Inculturação" ti olikanyihalela makhalelo ni solimalela s'atthu ni Ehapari Yorera.

"Inculturação" ehana ikhove pili:

1. **makhalelo òrera ni solimalela sorera s'ephattu sirukunuxiwe orattene, silupanyiwe ni makhalelo ni mwetelo w'oKristu.**

2. **oKristu wakheliweke ni makhalelo athu.**

Muthukumano wa maBispu onnupuwela wira watana wa Ekereja n'iphattu y'atthu owehexexiwe mwa Ekereja eri khula elapo, wira w'Áfrika nno Ehapari Yorera emelihe mitathari mmakhaleloni mw'atthu.

**Mathipelo òmuluku a "inculturação".** Masu anlaleiwa n'Ekereja ti Nsu na Muluku nipanke mutthu: Ehapari Yorera ti Yesu Kristu.

Vano, wipaka waya mutthu Nsu na Muluku ti mwirirya okhumelenle,

okathi wathanliwe ni yowo, mmakhaleloni mw'atthu, munlokoni nimosa narina solimalela saya. Ntoko Nsu nipankyaya mutthu, khukhala ni hiyo, siso-tho Ehapari Yorera ehana ovolowa mmakhaleloni mw'atthu ale aniwa. Nto, "inculturação" ti ovolowa w'Ehapari mwa solimalela s'atthu.

Masi "inculturação" ya Ehapari ya Muluku kheniwerya ohiya otthara ephiro sa mirirya so wopola.

**Solimalela sothene s'ephattu sihana orukunuxiwa ni Ehapari Yorera, simwaleliwaka ni mirirya s'okhwa n'ohihimuwa wa Yesu Kristu. Simwaleliwaka siso ni mirirya so wopoliwa wahu, sihana othanliwa solimalela sorera s'ephattu n'ukelihiwa mmweteloni mwa Ehapari Yorera.**

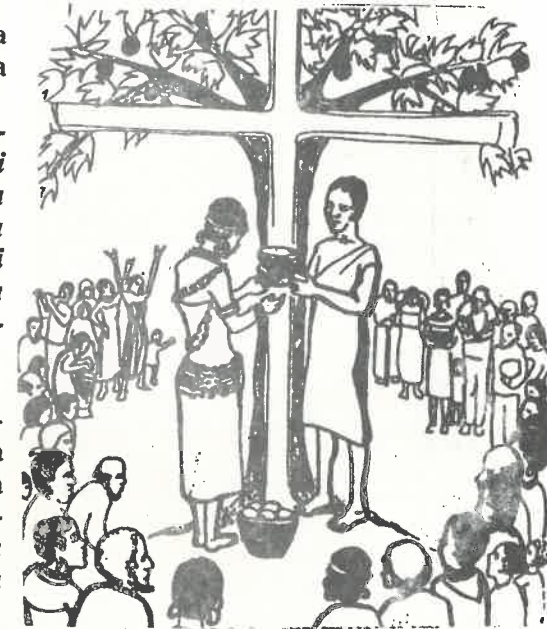
Siso Nsu na Muluku nilikanyinhaya ni hiyo mwa sothene, ohiya etampi: siso-tho "inculturação" ya Ehapari Yorera ennikuxa makhalelo othene òmutthu, erapihaka sotakhala saya, khiyahokoloxerya mukhalelo aya womalela.

Eroho Yowarya ennetiha Ekereja emwalelaka ni muthuko aya wowa-ryexa, wira ephwanye ekekhai yomalela. Vano-nto Ekereja, ettittimiha makhalelo òvirikana a solimalela s'ephattu, enlikana ni muthiyana onipapha ni sowara sawe sowarya.

**Mutthokiheryo wa "inculturação".** Mpantte ola va onihimya muteko woyila ovara, okhala wira Ekereja ehana wiwelela Ehapari Yorera ni solimalela s'Arummwa,

yakhelelaka makhalelo òrera a solimalela s'atthu.

Itthu sulupalexa sirinahu owehexe-xa siri pili: yopajerya, ohivirikanya wa solimalela s'ephattu ni Ehapari ya Yesu Kristu; yanenli, watana waya ni Ekereja ya molumwenkuni mothene.



Itthu mabispu sirinaya otthara t'iya:

1. "inculturação" ennithukwanya miteko sothene sa makhalelo a Ekereja ni s'olaleya: ophavela omusuwelexa Muluku, eliturjia, ekumi ni etekeliwo ya ekereja;

2. ophavela osuwelexa solimalela s'ephattu ya w'Áfrika ni makhalelo aya othene;

3. ophavelexa ottemulela itthu sinthoneryaya Ekereja mahiku ala, wira setteliweke.



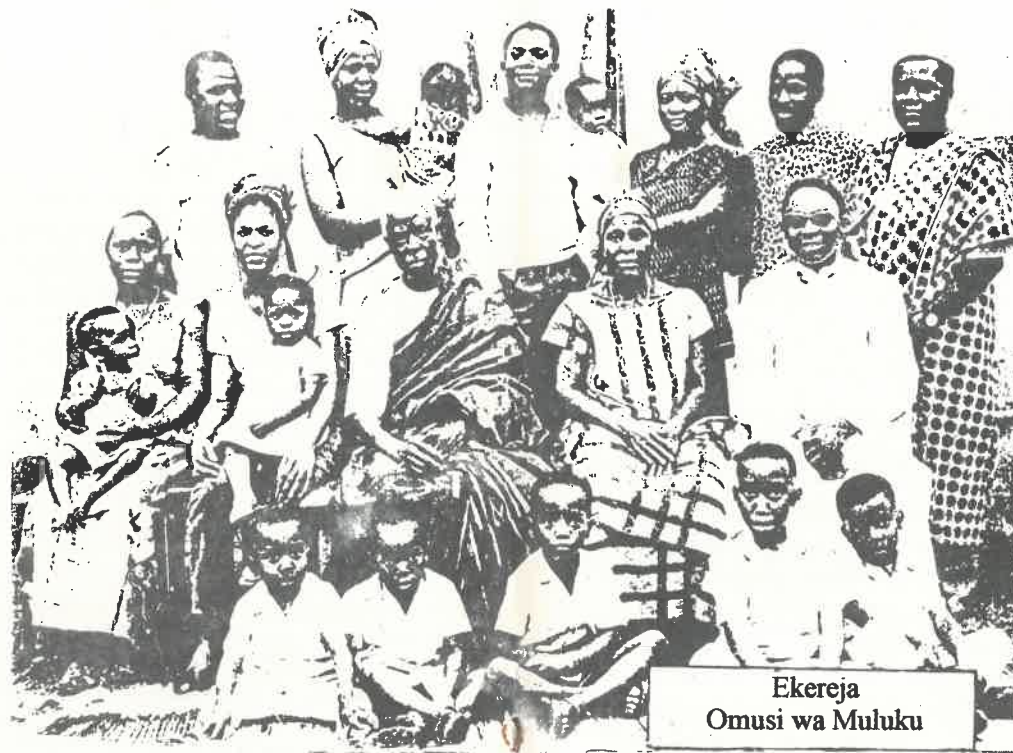
### Ekereja, Omusi wa Muluku.

Muthukumano wa mabispu, ottharihelaka "inculturação", wokhaliha etthu yulupale olalèriwa Áfrika ni *mònelo w'Ekereja, Omusi wa Muluku*. Mabispu ahòna wira mònel'ola wa Ekereja onniwerya wasuweliha orattene atthu a wÁfrica makhalelo a Ekerej'eyo. Otepaxawene, molumo ala annihimya okhapelelana mukina ni mukhw'awe, okhaliheriyana ntoko amusi, wakhelana ni mphento, ovanela ni ororomelata.

Olaleiwa osyá w'Ehapari Yorera ophavelaxeke oteka Ekereja y'omusi: khula muKristu ni khula Ekereja ehiyeke othanya maloko makina n'umekha; ephaveleke o' velelana n'uwataniha atthu a makhalelo òvirikana; yoniheryeke mukhaliheryo aya ikereja sikina, evahaka sirinaya ni ewolihaka seiyo atthu aya, ehijalaka ovirikana wa makhalelo a maloko makina.

**Miteko s'ovara.** Eliturjia etepeke olikanyihiwa ni makhalelo òrera ephattu, inamuna sophwanela. Esíno-do ennitumererya maloko a mabispu wira, ekhaliheriwaka n'ale ansuwele-xa, epake makhuru òthtokihasa, vanjenexa mwaha w'othela, mwaha wo wattittimiha amuharoiye ni mwaha wa minepa sothene. Makhuru awo ahaná othtokiha orattene makhalelo othene ephattu ni maxankiho anikhumelela mwaha wa itthu iya ttharu.

**Ovanela.** Ovanela wiriweke vanjenexa eriyari ya Ekereja y'Omusi. Akristu akatòlika annilattuleliwa win-



nuwiha ovanela nno n'axinna othene a miloko sikina s'àKristu, wira othene vamosa evareleke muteko exariya ni murettele n'uttittimihiwa wa mutthu.

Mutek'ola w'ovanela ohana ovariwaka volikanela n'asilamu othene antthuna ovanela, etthariheliwaka makhalelo òrera ni solimalela sa khula edini, evaraka vamosaru wira yinnuwihe murerelo w'atthu a mithinto sothene. Akristu n'amaka othene vamosa anihaneliwa ovarela muteko ekumi n'ixariya ni murettele, ettittimihanaka mipante somili, wira khula mutthu ataphuweke n'edini awe, ettiheke ni alaleyeke wamini wawe, ahikhottihiwaka n'idini ekina.

Mwaha w'edini y'oyareliwa, aKristu annavekela amusi ahibatiziwe, wira yatthuniherye wettela wamini waya,

ehakhanyereriha wettela solimalela sinvirikana n'oKristu. Ovanela iwo onimwakhweiherya ottemulela solimalela sorera, siri ntoko ephiro enahola mpakha omphwanya Kristu.

Tivó, hiyo akristu nihana waweha ni nttittimiho nulupale ni mphento othene ale anettela edini y'ephattu, nisyakaka nulumo ti nulumo nohiloka walá nowaveha.

Nto, vanrerela wira, mapuro yale amiravo antthokiheriwaya opatiri ni wivahererya wa Muluku, nave-tho yixuttihiweke-mo edini y'ephattu.

### Wunnuwa womalela w'atthu.

Wunnuwa womalela w'omutthu ti murima w'Ehapari Yorera. Ehapariyo ennikhweiherya wunnuwa wa mutthu:

vano wunnuwa iwo onninjererya ota-phuwa mwa inamuna sothene.

Yesu Kristu orwenle owòpola atthu, amalihaka osikhini, awanaka ekhotto y'omalimaliha olavilavi wothene. Vekekhai, muteko w'Ehapari Yorera onniwerya khuluwi omalimaliha maxankiho malupale, anvirikanya exariya n'utaphuwa w'atthu ni wunnuwa waya ni murettele.

Ekereja khinalalèrya atthu ekumi ya Muluku pahi, masi ennivira elaleyaka molumwenkuni mothene warya wa muthuko aya, vanjenexa ennili-kiha makhalelo atthu ni enninjereriha woneliwa waya vatthu, ennilihi wata-na w'atthu ni ennivaha nttittimiho nulupale muteko wa nihiku ti nihiku.

Omulaleya Kristu ti owoniherya atthu ottittimiheya ori wawaya, weiwo Muluku olipinhawe mwaha wa Mwan'awe mmosene.

Mutthu avahiweke murerel'ola mulupalexa, khanwerya okhala vohithtokiheya mmulokoni mw'atthu, nnákhala wetta n'ikumi y'osikhini, walá okhala mutthu òhisoma, nnákhala ohòneliwa vatthu.

Vava-nto ninnóna wira Muluku t'ontthuna wira niwanele ottittimihiwa w'atthu ni exariya ni murettele ni wunnuwa w'atthu n'utaphuwa waya ni munnuwelo aya womalela.

Vava ninnona wira murerelo yola, eyo p'iyó okelela oholo wa maloko ni wa ilapo sothene ni wiwanana wa ilapo, ohana ovareliwa wukaneliwaka n'atthu othene poromosa, ntoko sahimyalyawe papa Paulo VI, yowo olaleiye wira: *"Munnuwelo w'atthu ti nsina nsyá na murettele"*.

**Wipaka nsu w'ale ahirina nsu nenlo.** Ekereja ehana ovara muteko aya w'oprofeta n'ukhala nsu n'ale ahirina nsu, wira mpanthe wothene osuweliwe murerelo wa mutthu ni wira ophavela oreriwa w'atthu okhale muteko wekekhai wa iguvernú sothene. Siso, esínodo ya mabispú ennako-ha maguvernú ni makhulupale othene anettiha ilapo mwaha wa miteko saya.

Olaleiwa w'Ehaphari Yorera ohana okeleliha oholo miteko sothene sinikhalihera omunnuwiha mutthu murononi vamosa ni mwerutthuni, wira atthu othene ekaweliwe volikana sorera sa vathí, ni wira nave maloko



**Mupuwelele ni mwakhule**

othene ekaweliwe vophwanela miha-khu sa vathí.

Ehaphari ehana ohimya n'ukáliha iye sinimuhonona mutthu. Masi ti yorera osuwela wira olaleya ti wulupale ovikana ohimyahimya sihinetta sana; vano ohimya nno khuniwerya ohiya olaleya, mana olaleya t'onvaha ikuru molumo òhimya.

**Ikaruma s'olaleya ihali.** Ikaruma s'olaleya ihali sinniteka makhalelo masyá arina malavulelo aya n'uttitimiheya waya vamosá ni sopahuwa saya. Siso-nto anniphwanela olokihiwa ni Ehaphari Yorera.



1. - Olelo va, muteko xeni Ekereja erinaya ovara?
2. - Ehaphari enlaleiwa erukunuxaka ephattu ni yakhelaka solimalela saya sorera. "Inculturação" ila enikhalihiwa sai?
3. - Etthu xeni enirahu wa mwah'ene yola?
4. - Wira "Ekereja etthokó ya Muluku" onihimya-ni? Nireke exeni wira nikhale etthoko ya Muluku mukomunidadeni mwahu?
5. - Ovanela, okeleliha oholo murerelo w'atthu ni wathokorerya alipa-òhawa: iya t'iphiro y'otthara wira nilaleye vekekhai Ehaphari Yorera. Nnupuwela ovarihá sai mukomunidadeni miteko iya sulupale, wira ninnuwihe omwene wa Muluku?

## IV NITTHAPELAKA IYAKHA IKONTO PILI S'OKRISTU NIKELELEKE OHOLO

### 1. OWANELA MIRERELO SA MAHIKU ALA.

Muteko wopajerya ovara ti olaleya Ehaphari Yorera, enwerya warukunuxiha murima atthu, eyo t'iyó, okela nloko na Kristu ni murima wothene ni wiwelela Ehaphari Yorera mwaha wo wamini; ephiro y'ottharuwa en-nimphwanyihá mutthu Obatizo, okhanle wulula khuluwi ekumi. Ekum'ila esyá ennikhottiha solimalela sinvirikana n'Ihaphari Yorera.

Akristu ahana muxankiho mulupale wowira yetteke ntoko sixuttihiwaya ni ntoko salaphenyaya nihiku nabatiziwaya, eyo p'iyó: okhwela etampi ni ohihimuwa nihiku ti nihiku, etthikela-ka ekum'ila esyá.

**Murerelo wo wixutta.** Akristu othene anniphavela olokihiwa n'ulakiwa n'ulipihiwa murima, wira ekhale atthu òlaleya, khula mmosa ni muteko onvarawe mukereja.

Siso-tho, maleigo ahana otthokihasiwa wira evareke vomalela muteko aya w'olipiherya oKristu ephiro ya vathi-va: ephiro ela ennása epolitika, makhalelo, wetthiha muhakhu ni okhala sana w'atthu. Ola t'ukhanle muteko maleigo othanleliwaya mulaponi. Maleigo òwitthokiha ni òsuwela aha-na otumereriwa wira yivahererye muteko w'epolitika.

### Wixeriha mitathari so wamini.

Wáfrika nno òlelo va, wamini khunlipiheriwa orattene: tivó-nto àkhala anisira aKristu vohiloka, yawo annittottela murerelo ohisuwela nno w'aKristu. Siso ohana wakuveliwa muteko wo wixeriha wamini, wira niwerye oxintta maxankiho ala masyá ni sowunlela sinjene sa itthu sa vathí.

**Ikuru s'onamona.** Ohiya makhalelo òlipa òwamini, otthokihasiwa w'aKristu ohana wakupaliha orattene wamini waya, wira yakhalele onamona oKristu mwekumini mwaya. Nto, miteko s'atthu pahi khasimphiyerya; onniphaveleya valupale orwa-vo muteko w'Eroho Yowara. *Mulipa òlaleya, hatá atthokihiwene sanene, kxanwerya wira etthu, ehikhanle-vo Eroho Yowarya.*

Vanniphaveleya-tho wira alipa-òwamini yoniheryeke onamona w'ophentana mukina ni mukhw'awe, yiwananaka, ekhalaka mw'Atithi ni mwa Mwana, wira atthu esuwele ni wamini.

**Ovoleiha wamini mmakhaleloni mw'atthu.** Muxankiho wa "inculturação" mwÁfrika-mu wireliwe enamuna yo wira awixutti a Kristu ewerye ovarexexa makhalelo a Ehaphari Yorera, yettelaka nlelo makhalelo òrera ephattu aya.



**Ekomunidade yosàmihiwa.** Ekereja ya wÁfrika, ennisuwela wira muteko aya wikhaliha nipuro n'osà-mihana, okhala wira ovanela ni mure-tele n'ulevelelana nlelo khunkhala mmirimani mw'atthu othene. Ophenta wa Kristu ohana orukunuxa wettihana w'atthu ni wa ilapo ni wa maloko mw'edini ni mwa epolitika, mowetti-ha mihakhu ni mokhalani sana w'a-tthu ni mwa makhalelo aya.

## 2. ETTHOKO

### Olaleya Ehapari vatthokoni.

Etthoko ti mpantte wopajerya w'ekomunidade yolipa y'aKristu ni ti nipuro atekiwe-vo makhalelo áthu. Khula etthoko ehana okhala ekaruma yolipa enilalèrya itthoko sikina.

Vatthokoni v'aKristu, ophentana wa mulopwana ni mwar'awe onnitho-nyerya ophenta Yesu Kristu omphen-tanawe Ekereja. Othela ti ekanyeryo y'ophenta wa Kristu ni ti esakramento yo watàna wa nanano. Alipa-òthelana annikhalelana mukina ni mukhw'awe

### Mupuwelele ni mwakhule

#### 1. - Nihanlé vakhani ophiya eyakha ya 2000:

wixuttihiwa w'atthu ni wunjererya wamini n'ulipiherya onamona n'uphavela osàmihana... ononikhaliherya ororomela wira iyakha sinrwa sinimwaruhela atthu makhalelo masyá.

Nvanelele etthu ila.

#### 2. - Etthoko y'aKristu ekhalé sai vekekhai "Ekereja y'Omusi"?

#### 3. - Ikomunidade sahu sikhani ekhweli wira itthoko sa Muluku?

Nvanelele itthu sonanara sinikhottiha ekomunidade ahu okhala yowarya ni miteko sorera sivanryahu, wira nikeleleke oholo.

ni mwa anamwane aya ethonyeryo yo wopowa.

**Itthoko s'aKristu sivahereryeke mmakhaleloni mw'atthu.** Amusi aKristu a vatthokoni ehiheleké mu-kano etthoko aya, masi yivahereryeke mmakhaleloni mw'atthu, okhala wira annitthokihasa mathipelo aya ni anninjereriha nloko n'atthu eyarelaka anamwane.

Mmatthokoni memmo t'ankhu-maya atthu ni ti memmo-tho am-phwanyaya-mo exikola yopajerya ya mètelo. òrera. Siso, mwaha wa ma-khalelo aya n'uthanleliwa waya oKris-tu, atthu a khula etthoko khandi hale-la mekhaya pahi, masi ahana wakha-lela atthu a itthoko sikina n'atthu othene.

Wáfrika mabispu áthanla mònelo wa *Ekereja ntoko omusi ni etthoko ya Muluku*. Tivò-nto, itthoko s'aKris-tu a wÁfrika sinokhala vekekhai ike-reja sa vatthokoni, sakhaliherya atthu okelela oholo mphironi mwa makhalelo òmusi. Siso atthu a wÁ-frika anorukunuxa n'ureriha makhale-lo aya mwaha w'Ehapari Yorera.

## V NYUWO MUNOKHALA ANAMON'AKA WÁFRIKA

### Onamona n'ukhala òwarya.

Olaleya Ehapari Yowarya ni masu ni miteko sorera onnitthukula mirima s'atthu, khiyaphavela okhala òwarya. Onamona wowarya ti murima w'ola-leya iwo.

Nave-tho "inculturação", yeyo eni-keliha wamini mmakhaleloni mw'a-tthu ni mwa ikomunidade, ennitthu-kula ephiro enikeliha makhalelo òwarya. Okathi Ekereja onakhelelaya solimalela sorera s'ephattu, enotthu-kulela mukhora mwetelo wowarya w'oKristu.



### 1. ANAMUTEKO A EHAPARI YORERA.

#### Ikomunidade s'aKristu òwilipi-ha.

Ekereja eri Omusi ennikawa-nyeya ikomunidade sikhani, memmo aKristu anweryaya wettihana ntoko amusi.

Ikomunidade sikhani silalèryeke mmansaya, wira siwerye walalèrya atthu akina: aKristu elompeke vamo-sa vatthokoni ni mmuthukumanoni, ethukumanelaka owiriyana Masu a Muluku; yakhaliheke makatekúmeno

n'ale abatiziwe atthu òwisuwelela, ewixu-ttiheke wettela ma-khalelo Ekereja. Iko-munidade iyo sittho-keleleke maxankiho áthu, simwaleliwaka ni Eroho Yowarya. Vanjenexa, silipihe-ryeke otthara yoruma ya Kristu: wira ya-phenteke atthu othene, evikanaka sothene simmwala-nyiha maloko ni mahimo, exinttaka wisupuwelela pahi.

**Maleigo.** Maleigo elikanyiheweke wira esuwelexe miteko si-rinaya ovara muke-

reja: miteko s'epolitika, so wettiha muhakhu ni s'okhapelela murerele w'atthu. Awo yixuttihiweke orattene omusoma Biblia ni wavarela aKristu miteko aya.

**Makatikista.** Makatikista yixuttihiweke orattene okhuma opajerya ovara miteko ni etthikele otthokhiwa vohihererya mowaminini. Ekhaliheweke murohoni mwaya ni mmwetteloni mwaya. Ekumi aya ni miteko aya etthuveliweke vowaphwanela, wira ewerye omaleliha orattene orummwa waya.

**Etthoko.** *Etthoko ti mwixuttihi opajerya ekumi y'oKristu ni a makhalelo owarya.* Tivó, etthoko t'imphwanelaya vanjene okhala moniheryo wo wettela Ehapari Yorera ni okhala ekereja yekekhai ya vatthokoni; ekomunidade enamini ni enlaleya Ehapari Yorera ni enlavula ni Muluku; ekomunidade yowivahererya vomalela warumela atthu. Etthoko y'aKristu ennihaneliwa woniherya mwettelo worera eriyari y'atthu.

Tithi a mutthu ni mai a mutthu ahana walela an'aya ephiro y'oKristu.

**Amiravo.** Amiravo yixuttihiwe murerele wo wivahererya ni ekhaleke alaleyi a Yesu eriyari y'amiravo akhw'aya. Ekhaliheriwe oxintta satakhala sinaviliha okelela oholo, ntoko ohisuwela osoma n'ulepa, onyonyiwa n'uresi, murette w'ohapala, ntoko esuruma (droga). Ekhozelelihiwe ophwanya yoly'aya ni miteko aya.

**Alopwana n'athiyana yivahe-renrye wa Muluku.** Amiravo anóniwa witthaniwa ni Muluku ethanliweke n'ankhili, yixuttihiweke orattene wira ekhozelele mwa sorera sothene: sorera s'omutthu, sa eroho, so wamini, s'olaleya, so wakhapelela aKristu, sa Biblia ni sa ekekhai ya Muluku. Olakiwa iwo otthikeliwe vohihererya oholo onkelelaya.

Maloko a mareljoso evarelaneke miteko, ekhalihaka makhuru otthokelala ni olamula. Nlo nnokhala nthonyeryo n'omusi ni no wiwanana.

**Amiravo anixuttihiwa opatiri.**

Ale anlikanyiheriwa opatiri yixuttihiwe mirerele s'ekkekhai s'ephattu aya, elakiwe mwettelo woloka ni wowisuwelela ni woromeleya mwa itthu sinihimyaya. Yixuttihiwe okhala arumeyi oromeleya a ikomunidade sinrowaya wettiha: yikhalihe anamukuttho okhomala murohoni mwaya, orumeya ni owivahererya mwaha wa Ehapari Yorera. Mukhalelo aya okhale wokumi ni wowiyeviha, ottharihaka mukhalelo w'ephattu aya. Ekhaleke okhomala mwaha w'ophenta, esuwelihiwe orattene mwaha w'ohithela wa mapatiri ni ekhomaleke mwaha wo wisumaliha.

**Madiyakono.** Maloko a mabispu ewunjererihe madiyakono olekela, ori murumelo worerihiwa ni miteko w'olaleya.

**Mapatiri.** Mapatiri ekhale oromeleya mothanliwani mwaya, owivahererya vomalela, owiwanana

ni owatana ni bispu aya. Vano bispu athokorerye okhomaliha wolekela oloka wa mapatiri awe, vanjenexa iyakha sopajerya sa miteko aya. Sijaliwe-tho mirerele sekekhai s'ephattu, wira sikhalihererye mwettelo wa mapatiri.

Konsilio Vatikano II onnatumerya mapatiri, wira ekhaleke muloko mmosá, anli-anli walá araru-araru, mmitekoni mwaya, ntoko sinarereleya mwaha wa murerele wa khula patiri ni mwaha w'okhweleya wa miteko aya.

## 2. MITTHENKELO S'OLALEYA.

Papa onnittotopela wilipiherya w'aKristu ale anikhaliha makhuru owetetela okeleliha oholo miteko s'olaleya, so wixuttiha ni s'okhomaliha wamini.

*Evaraka miteko iya, maleigo aniphwanya okathi worerexa w'okhala warya ni nakha a mulaponi: siso, annetetela miteko sa vathi-vamwaleliwaka ni warya wa Eroho; anniwanela ottittimiheya n'ukhala sana w'atthu n'ixariya ni murettele.*

**Ixikola katolika** ti mapuro anla-leiwa Ehapari Yorera n'uleliwa worera w'atthu; nave-tho ti mapuro amiravo anixuttaya-mo ovanela n'amiravo akhw'aya a idini sovirikana ni a makhalelo ovirikana.

Nave-tho, ixikola sulupale (Universidade) n'iyó sinthokhihiwaya-mo solimalela s'ekatólika sinniwerya

omwarexela eriyari y'atthu osuwela ni myupuwelo s'oKristu mwaha wa mutthu ni wa muthiyana ni w'etthoko, mwaha wa miteko ni wo wettiha muhakhu, mwaha wa makhalelo owettihana w'atthu, mwaha w'epolitika ni wa makhalelo owettiha ilapo ni mwaha w'orattela mapuro anikhaliwa.



**Muhakhu omphaveleliwa wettiha Ekereja.** Olaleya khunvariwa mahala, masi oniphaveleliwa muhakhu ni musurukhu munjene. Vano Ekereja ya w'Afrika ennithoiwa muhakhu wophiyerya. Nto khinwerya olipelela ovahiwa sothene n'lkereja sikina. Tivó, *muteko mulupale ni wowakuveya wa khula ediosese ni wa khula eparókia ni ekomunidade ti ophwanya n'ikuru saya muhakhu ni musurukhu omphavelelaya miteko saya.*



Tivó Papa vanihimyawe wira: "Kinatumererya ni wilipiha maloko a mabispu n'idiosese n'ikomunidade sothene s'aKristu wira silipiheryeke okhala sowitaphula, sivaraka muteko wira ephwanye musurukhu oniphiye-

rya". Vano-nto, sihihiyeké okhaliherya idiosese sikina sotepeya ovelavela ni envelele Papa ôRoma mpantte wa muhakhu aya, wira akawele miteko sophaveleyaxa mulaponi mothene ni "Pontificias Obras Missionárias".



#### Mupuwelele ni mwakhule

1. - Nireke sai wira nimukhalele onamona Yesu Kristu mahiku ahu ala wÁfrika nno?
  2. - Muteko wa maleigo ni wa makatikista ni w'amiravo mukomunidadeni t'uvi?
  3. - Ninkhaliha sai muteko wa mapatiri ni wa marimau ni wa mairima mukomunidadeni mw'aKristu, ntoko omusi wa Muluku?
  4. - Khula ekomunidade y'aKristu ehana otaphuwa mmitekoni mwaya mothene.
- Mukomunidadeni mwahu, miteko xeni sivanryahu ni sirinahu ovara wira niphwanye otaphuwa nno?

## VI OTeka OMWENE WA MULUKU

### Muteko wa Ekereja n'unamona.

Ekereja ehana murerelo aya ni ennivarela wira mpantta vomalela wo wataniha muloko w'atthu mwa exariya ni murettele, evaraka mutek'ola ni makhalelo aya othene, etekaka omusi omosa.

Tivo, Ekereja ennikhanyereriwa wilipiherya oteka exariya ni murettele opajerya wene eyo mmansaya. *Owanela exariya ni murettele (Justiça e Paz) ohana wira mpantta muteko wa epastorali ya khula ekomunidade y'aKristu, yixuttihiwaka orattene anamuteko othene a epastorali, wira evare mutek'owo ni murima.* Awo ahana othonyerya onamona w'orera murima ni w'ekekhai ni w'exariya ni w'omphenta Muluku mmitekoni mwaya sa nihiku ti nihiku.

**Oteka elapo.** Muxankiho mulupale omphwanywa wawariwaka muteko w'exariya ni wa murettele wÁfrika nno ti wi makhalelo atthu ahana wettihiwa sana. Ekhweli wira miloko sikina s'amalapo sinniviliha okelela oholo wa wÁfrika, nto maxankiho manjene a wÁfrika annikhumelela mwaha w'ohiloka wa maguvernú makina a mumu.

Mabispu anninvekela Muluku ni nthiti, wira wÁfrika nno ekhumelele atthu a guvernu ôloka ni ôrera murima, anaphenta atthu aya ni murim'aya

wothene, yawo antthunexa orumela ohikhanle wirumela.

### Malipiheryo a guvernu ôloka ti

soruma n'ikano soloka: edemokrasiya yolikana, yeyo enttittimiha makhalelo ôvirikana atthu, t'iphiro yulupale entthariwa n'lkereja vamosa n'atthu. Mabispu annavekela maguvernú a wÁfrika wira etthare epolitika enikhweiherya okelela oholo mukhalelo worera w'atthu aya n'ukhumelela mapuro masyá a muteko.

Maguvernú ahana muteko ahiniweryaya okhotta, okhanle wakiha muhakhu wa elapo aya, yakiheriyaka ôhononiwa votakhala, yakiheriyaka okuxiwa n'atthu ahinijala elapo aya, yakiheriyaka-tho amalapo aniphavela wunjererya mihakhu saya pahi.

Yakhalá makhulupale ôhiloka ankuxa musurukhu munjene ekhalihaka wawaya, khiyarowa osuka ilapo s'okhopela (nno ti wiya wulupale), ekhanyereriwe ohokoloxa mihakhu iye siyiwe mulaponi mwaya.

### Muteko w'elapo n'ilapo.

Ilapo sothajiri sisuwelexe orattene wira sihana olipiherya ikuru sa ilapo siniwanela okhuma mothoiwani ni mohawani. Ekereja enikhala ilapo soruweriya ehikhalé etikhinaka muteko aya w'oKristu, orinaya ovara mwaha w'exariya ni wa ikharari.

Makhalelo a ilapo sitaphunle nanano ahana oliphiwa n'ixariya yinjene ni ntittimiho. Vanniphwanelela owiriyana okhuwela wa ilapo sosi-khini, sinivekela okhaliberiwa moxankani mwaya wulupale.

## 1. MYAHA SINRUHELA WUKHUWA.

Wahokoloxerya amiravo nroromelo. Osikhini n'uthoiwa onniwukhula amiravo: awo amona wira oholo ti woripa ni woripha murima.

Papa omakiherya mwah'ola w'amiravo, masi okathi omosaru omavekela etihu emosa iraka: "Nyuwo, amiravo ophentiwa, esinodo enovekelani wira nvareke mteko wo winnuwiha ilapo sanyu: mphenteke ephattu ya nloko nanyu. Nvareleke-tho mteko wira elapo anyu ekeleleke oholo. Vekexhai mottittimiheke ephattu anyu chiycrwananyu: mweteteleke, mureheryeke eroho y'osuwela ni ya mteko (Ciência e Técnica) empha-velcya molumwenkuni. Vanjenexa, mukhaleleke onamona wamini w'o-Kristu".

Ekhotto hoye! Ikhotto sikina sinihononasa w'Afrika sinkhuma ilapo s'okhopela, masi akhala-tho mazaekiho a muma ankumiberya sciyo, ntoko othalana mahimo, othanyana makhuli, wopopiha edini ni otihunexa waruma athu.

Mabispu vamosa ni Papa annisinla mwaha wa mahawelo ala anthoromo-liwa n'ikhotto, vano annavekela othe-

ne ale arina owerya wira, n'ikuru saya sothene, evare mteko w'omalamaliha sotakhala iya.

Ale antethererya ikhotto sa w'Afrika etumiberyaka ikapwitthi taxinene mulatt'ula wotakhalexa onahonona athu. Mabispu annivekela, evarelaka metto, ilapo sothene sintumiha ikapwitthi, wira simmalihe nakos'ola, akavekela-tho maguvern wira chi-yererye ohonona musurukhu n'ikhotto, masi ekononeke mihakhu sulupalexa wira yinjereryeke ixikola n'ixipiritali n'akhala sana w'athu.

Muritti wa sokophela musurukhu ilapo sikina. Sokopha sa ilapo sothoiwa, sikophelaka ilapo sothajiri, simukhula vanjene Ekereja.

*Mabispu vamosa ni Papa:*

1. annavekela maguvern a w'Afrika wira ekareyeké athu miritti solemelexa sa sokopha sa mulaponi-mu ni sa ilapo sikina;

2. annavekela othene ale akophinhe musurukhu ilapo sa w'Afrika (vanjenexa FMI ni Banko Mundial) wira ettikitthe sokopha siniveleleliha ilapo iye;

3. annavekela mabispu a ilapo sothajiri wira ekhale alapelil mwaha wa sokopha iyo, yatumereryaka maguvern aya ni mitthenkeso sinettiha ithu iya.

Ottittimiheya w'athiyana a w'Afrika. Mahiku ahu ala athu annitepa wonela vatthu ottittimiheya w'athiyana ni murerele ori wawayene mmitekoni mwaya eriyari y'athu ni mukereja.

*Esinodo yohinya n'ikuru sinjene mirerele athiyana sirinaya ovara ni ovareliwa mwaha w'okeleliha oholo etthoko aya ni mteko sa Ekereja ni s'elapo aya. Athiyana vannaphwanelela otthokilihiwa orattene wira n'awo-tho etepeke ovara mteko sa Ekereja. Ekereja ennikhupanya n'utthukwela solimalela sothene ni mettele othene aniwakha athiyana mirerele saya ni ottittimiheya waya.*

## 2. OLALEYA EHAPARI YORERA

Ikaruma s'olaleya ihali s'ephattu. Ikaruma n'namuna s'olaleya ihali mwa solimalela s'ephattu sihana olemelihiwa vophwanela, okhala wira ti sciyo sinkhaliberya osuwelana ni wiwanana w'athu.

### Mupuwelele ni mwakhule

1. - Omwamini Muluku ti wolipa mwephattuni mwahu.

Tivó ti vophaveleya woniherya Omwene wa Muluku mahiku ahu ala, nikeliheryaka oholo murerele wa muretele ni w'exariya ni w'ottittimiheya w'athu ni wo wunnuwiha waya.

Munnikupali molumo ala?

Vano, nireke exeni mukomunidadeni mwahu wira nitthareke yawo?

2. - Papa oRoma onnukhuwa wira amiravo ehokoloxeriwe ororomela ni onnivekela n'uvava metto wira sinahilihiwe ikhotto ni wira ilapo sothajiri sittikitthe mihakhu sikophinhaya ilapo sa w'Afrika, epheryaka sciyo.

Nyuwo munona sayi?

3. - Nireke sai wira nahokoloxerye ororomela amiravo a ikomunidadeha sahu?

4. - Miteko xeni s'orumela (ministérios) athiyana a mukomunidadeni mwahu sinivaraya?

5. - Mwephattuni mwahu ahavo makhalelo manjene odelana ihali. Ninttittela sai murerele aya wira nilaleye Ehapari ya Yesu Kristu?

Eriyari aya akhala masipo ni wopa ithu sinuma, otakiherya ni etiyatro, ithale ni malikanyihó n'ihantisi. Inamuna iya s'olaleya sinnoherya osuwela ni miruku ni makhalelo athu, ni sinupululela ithu sinjene sokhwele-ya ni sofayi, hatá ikaruma sa nanano (TV, radio, esilema...).

Wa mpantte mukina, mabispu esinodo akhupanya enamuna yonanarexa athu a ilapo sokhopela sinathanaya athu a w'Afrika n'iphattu aya, ni annivekela-tho wira etthu ila emalimalihiwe vowakuveya.

Akristu anvara mteko mpantte ene yola ephaveleke wira mettele oKristu yoneyeke ni mteko'owo. Awo akhalana murerele ni annivareliwa wixutthiwa orattene makhalelo omuthu ni a edini ni a murehori.



## VII MUNOKHALA ANAMON'AKA MPAKHA WOKISERYANI WA ELAPO

### Ekereja enalalèrya amalapo.

Khivo Ekereja, nnákhala yotepaxa othoiwa, ehinikhanyereriwa ovaha mukhaliheryo aya ikereja sikina satta-menle n'ikereja ya molumwenkuni mothene. Mukhaliheryo ola ti olompela ni ovelela muhakhu n'alipa-òlaleya. Ikereja sothene sa wÁfrika sovekeliwa wira, sivaraka miteko saya, sihihelé mukano olaleya mudioseseni mwaya pahi.

Ekonsilio Vatikano II yanihimya wira: *"Ikereja isyá sa ilapo sireke mpannta ovara muteko wa Ekereja ya mulaponi mothene, n'iyotho saveleleke mamisionario aya olaleya Ehapari Yorera ilapo sikina, sinamwi sihawaka mwaha w'okhalana mapatiri vakhani.* Watána w'Ekereja yothene n'ikereja sikina onrowa omalelihiwa okathi ikereja sa nanano sinrowaya wira mpannta mmutekoni wo walalèrya amalapo".

**Ovarelana muteko w'epastorali yotthokiheya.** Etthu y'otteliha murima t'ila: vannisuweliwa wira mabispu a wÁfrika annikhapelela ovarelana muteko w'epastorali ni wavelela alipa-òlaleya ilapo sikina, hatá awo mmansaya ethoiwaka ni mapatiri. Siso, mabispu awo annithokorerya ikereja sothene, ntoko Paulo murum-mwa sathokoreryawe n'umuluttuwa murima..

Nave-tho ale anixuttihiwa opatiri, etthokihasiwe wathokorerya aKristu a ilapo sothene. Yovaha y'esakramento, nihiku ninrerihiwaya etthapeliwaka opatiri, khinihela mukano wa muteko aya, ntoko eparokia walá ikomunidade saya, masi ennaruma ojalela muteko mulupalexa wowopola athu a mulaponi mothene.

Tivó, Papa onatumereryawe mapatiri wira, ni murima worumeya, yihiyeke yettihiwaka ni Eroho Yowarya ni bipsu aya, ekhalaka òlikanene orummwa orowa olaleya ilapo sikina mpakha ottaiwene. Orumeya nno onnathipeleliha okhalana murima wokhomala n'utthuna worera w'ohiya elapo aya n'amusi aya, wira ephitane ni ephattu ekina ni solimalela saya, ettittimihaka makhalelo òvirikana.

Mwaha mukina w'ohakalala t'ula: maloko a mamisionario anlaleya wÁfrika okhuma khalai, anniwixuttiha ephiro yo wivahererya amiravo alopwana n'athiyana anikhumelela ekereja ela epajerinhaya. Etthu ila ennivaha ikereja sa mumu oreriwa w'okaweliwa muteko w'olaleya, onvarelaya Ekereja ya mulaponi mothene.

### Murima wowarya ni w'olaleya.

Alipa-òlaleya ahana wilipiherya okhala òrera murima ni òwarya, wira vekekhai ekhale alaleyi. Khula muKristu onnihaneliwa okhala òwarya ni

mulaleyi. *Vanniphaveleya wira mamisionario n'aKristu othene yululeke makhalelo aya òwivahererya.*

Papa onnatumererya aKristu a Ikereja isyá wira: "Nyuwo mw'athu asyá mowaminini: tivó mulikaneke n'aKristu òpajerya, mmwarexelaka eriyari y'athu otthukuwa murima ni wilipiha vamosa ni wivahererya womalela wa Muluku ni w'athu".

*Ekereja ennikuxa sovirikana sa ephattu ni sa makhalelo ni sa maloko ni sa ilapo ni sovirikana sikina, khhfakhalha makhalelo mamosaru ni omusi omosaru mwa Kristu.* Tthiri, sovirikana iyo khisinlekela, okhala wira simmalamalihiwa n'uhawa wa Yesu Kristu.

Ohiya vo, aKristu a wÁfrika evareke muteko wira aKristu othene (akatólíka n'akina) ekhaleke òwiwanana, ni wira aKristu n'asilamu yetti-haneke ni ntittimiho n'upathani. Vano aKristu yoneleke vatthu n'ulemeliha makhalelo òrera èdini y'ephattu.

### Netteke nikhalihanaka (solidariedade).

Murima w'okhalihana onnisona ntoko onireliwa mmansaya sohaxa ni sopuherya ni sohixariya sinireliwaya athu a elapo ti elapo. Akristu, ekumanaka ni makhalelo òvirikana athu a mulaponi mothene, evanelaka n'awo, anniphavela owattamanyiha athu othene, ni siso annikhaliheriwa wakhela mowaminini omosaru mirerelo sa khula makhalelo. Ekumanaka ni makhalelo òrera a khula ephattu, yatanihaka yawo, Ekereja enniteka makhalelo a murettele.

*Akristu èkekhai annivarana matata n'athu othene ni murima wowivaha ni wolevelela ni wowatána.* Ekereja enniphavela watumererya athu otthukulela mirima saya wòpowa onvahiwaya ni Muluku ni ennithonyerya oreriwa wa Ehapari Yorera ni miteko sinavarelaya alipa-òhawa. Owehererya orwa wokiserya w'Apwiyaya Yesu khunahuluxa aKristu ojalela makhalelo athu ni ekumi aya.

### Mupuwelele ni mwakhule

1. - Nihana orukunuxa ekerej'ahu elimalenle wakhela, ekhale ekereja enakawela athu othene sovaha sa Muluku, Ekomunidade ahu ennijala walalèrya ale ahikhanle aKristu?
2. - Nolikanela ovanela n'aKristu akina n'idini sikina?  
Nireke exeni wira nikumaneke n'awo?
3. - Murima wowatána n'athu onnarerela athu othene, siso awo amisona òphentiwa ni òwakheleliwa n'aKristu.  
Vano hiyo nnettela sai miruku iya?  
Ninwettiha sai athu akina?
4. - Hiyo athu a wÁfrika ninwerya sai okhala alaleyi a Yesu Kristu mpakha wokiseryani w'elapo?  
Netteke sai? Nupuwele exeni?